

Bygningsarven

Behovet for å gi landets verneverdige bygninger og bygningsanlegg et sikkert vern var opprinnelig hovedgrunnet for at Riksantikvarembetet ble opprettet i 1912. I dag er virkefeltet sterkt utvidet, men bygningsvernet er fremdeles en prioritert oppgave i kulturminnevernet.

KORT HISTORIKK

Bygningsfredningsloven trådte i kraft i 1921 og var den første loven for det offentlige bygningsvernet; gjennom fredning skulle bygningsarven sikres. I løpet av 1920-årene ble det fredet en stor mengde bygninger. Kriteriene det ble fredet etter var alder, sjeldenhet og det beste landet hadde frembragt av estetisk og håndverksmessig kvalitet. Det var gjerne velhavende mennesker som hadde slik hus, og i registeret over hus som ble fredet i denne perioden finner vi hovedsakelig praktbygninger: store våningshus, stabbur, storgårder samt kjøpmannsgårder og handelssteder. Husmannsplassen og det lille jærhuset var totalt fraværende. Ut fra tidens forutsetninger var utvalget utvilsomt framsynt. Endrete samfunnsforhold har imidlertid fått oss til å se med nye øyne på hva som er umistelig.

Sveiserhus fra siste del av 1800-tallet. Fra heftet Ta vare på kommunelandskapet, utgitt av Kommuneforlaget 1989. Ill.: Vidar Asheim

Fram til 1975 var det bare adgang til å fredre bygninger og bygningsdeler eldre enn 100 år. Et karakteristisk trekk ved de tidlige fredningene var at de som oftest omfattet enkeltbygninger. På et gårdsanlegg kunne eksempelvis en eller to bygninger med spesielle kvaliteter være fredet, men ikke de andre bygningene som sluttet opp rundt tunet. Disse er ofte blitt revet og kanskje erstattet av nye uten at vernemyndighetene har kunnet øve noen kontroll. Helheten som den fredete bygningen var en del av, er dermed gått tapt.

VERN ETTER KULTURMINNELOVEN

I dag er det en overordnet målsetting å sikre et utvalg bygningstyper med tilknytning til ulike befolkningsgrupper og sosiale lag. I de senere år har det særlig vært satset på arbeiderkultur, kystkultur og industriens kulturminner samt på bygninger fra vårt eget århundre. Det blir i større grad lagt vekt på den kulturhistoriske verdien uavhengig av arkitektonisk og estetisk verdi. Bygningene betraktes i sammenheng med miljøet omkring. Om nødvendig fredes hele anlegg sammen med hage, park eller det arealet som er nødvendig for at anlegget skal beholde sin virkning i landskapet.

Kriteriene for å velge ut hva som skal fredes, kan deles i to grupper (se også Hva vi vil bevare – og hvem som gjør det):

- De objektive kunnskaps- og kildeverdiene, som bygningsteknisk historie, arkitektur, stilhistorie og personhistorie

- De mer subjektive opplevelsesverdiene knyttet til blant annet estetikk og miljøet omkring Ca 3000 såkalte profane – ikke-kirkelige – bygninger fra nyere tid er i dag fredet. Arbeidet med å frede ulike typer kulturmiljøer er kommet svært kort. Ti fredninger er under arbeid.

Eiere av fredede bygninger er like interessert i å ta vare på husene sine som andre huseiere. Når det er nødvendig med utbedringsarbeider, blir det imidlertid ofte stilt krav til materialbruk og utførelsesmåter som faller dyrere enn et alminnelig vedlikehold. Da kan eierne få tilskudd til å gjennomføre de kravene som virker fordyrende sett i forhold til vanlig vedlikehold.

Det er ikke tillatt å gjøre noe med en bygning som griper inn i forutsetningene for fredningen av den. Om eieren ønsker å gjøre ombygginger eller påbygginger, må han legge fram planene for kulturminneforvaltningen i fylkeskommunen. Målet er å bevare bygningen mest mulig slik den var da den ble fredet. I 1920-årene kunne en vanskelig forutse den gjennomgripende utviklingen som skulle skje med mekaniseringen av jordbruket og de kravene vi i dag stiller til komfort i boligene. Toalett, bad og moderne kjøkkeninnredning skal innpasses i de gamle bygningene. Dette lar seg gjøre i de aller fleste tilfellene uten at kvaliteten forringes.

Ord og begreper

I bygningsvernet brukes ord og begreper som kan trenge en nærmere forklaring.

- Konservering er å gjennomføre tiltak på en bygning eller en gjenstand for å stanse eller forsinke nedbrytende prosesser. Ved konservering legger vi vekt på å bevare mest mulig av den historien og kildeverdien bygningen har.
- Restaurering er en tilbakeføring til en tidligere tilstand som er godt dokumentert. Restaurering er et svært misbrukt ord. Vi hører ofte folk si at de restaurerer et hus når de i virkeligheten moderniserer det ved å skifte ut det meste.
- Når det er snakk om tilbakeføring til en formodet tilstand, betegnes det som rekonstruksjon.

- Istandsetting av en gammel bygning kan dreie seg om å erstatte ødelagt materiale med nytt etter metoder som er så opprinnelige som mulig.
- Rehabilitering snakker man om når et hus settes i stand for å gjøre det mer beboelig, for eksempel ved moderniseringstiltak som harmonerer med bygningen.
- Vedlikehold er en rutinemessig behandling for å forhindre forfall.

Et pussig ord som er kommet inn når det er tale om vern, er opprusting. Oss bekjent skjer opprusting blant annet når skip forfaller, og betegner altså en motsatt prosess av mening- en med ordet slik det brukes i dag.

STATENS BYGNINGER

Når vi unntar Forsvarets bygninger, eier staten til sammen ca 30 000 bygninger. I 1933 og 1934 ble omtrent 1100 bygninger satt opp på en liste over såkalt «administrativt» fredede bygninger.

Riksantikvaren forutsatte at disse bygningene skulle behandles på linje med de vedtaksfredede bygningene, og mente at listeføringen var et tilstrekkelig vern ut fra den tankegangen at de statlige etatene ville ta ansvar for sine kultur-

Illustrasjon: Ola H. Øverås

minner. Det ble aldri utarbeidet skriftlige saksbehandlingsregler, og dette har ført til at bygningene har fått en svært vilkårlig behandling. For å kunne gi de bevaringsverdige bygningene tilstrekkelig vern fant Riksantikvaren at de måtte fredes formelt.

I løpet av de siste årene har Riksantikvaren, i samarbeid med de ansvarlige etatene, gjennomgått statens verneverdige eiendommer og utarbeidet verneplaner der det er fastlagt hvilke eiendommer som skal fredes. Eksempler på dette er:

De gamle prestegårdene

Prestegårdene eies og administreres av Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet. Denne bygningsgruppen har vært svært utsatt. Tidligere stod presten ansvarlig for gårdsdriften, og prestegården var et sentralt samlingssted i bygda. Kirke, kirkegård og prestegård var en enhet som syntes i landskapet.

Med tiden har prestegårdene mistet sin betydning som del av et åndelig sentrum. Driftsbygningene er forsvunnet fordi de ikke lenger er i bruk, og mange av de ærverdige hovedbygningene er blitt dårlig vedlikeholdt eller bygd om på en uheldig måte. I de senere årene er ca 130 prestegårder vedtaksfredet.

NSB's bygninger

Med utbyggingen av jernbanenettet fra midten av forrige århundre og et godt stykke inn i vårt eget ble det oppført stasjonsbygninger og vokterboliger. I en optimistisk tro på jernbanens framtid ble det satset sterkt på kvalitet, og landets fremste arkitekter ble engasjert til å tegne bygningene. Hver arkitekt tegnet de bygningene som skulle oppføres langs en bestemt strekning, og slik har bebyggelsen langs lengre strekninger fått et bestemt stilpreg fra den tiden da de ble bygd, og fra arkitekten som var engasjert til oppgaven.

Jernbanen fikk sterke konkurrenter i bil og fly, og dette har medført at stasjoner og hele strekninger blir nedlagt. Stasjonsbygningene er det ikke lenger bruk for, men mange av dem har en slik arkitektonisk verdi at de bør sikres. Det samme gjelder en rekke av de stasjonene som fremdeles er i full drift – her gjelder det blant annet å sikre mot uheldige ombygginger og påbygginger.

Riksantikvaren har samarbeidet med NSB om de vurderingene og prioriteringene som er gjort for å kunne komme i gang med fredning av stasjonsbygningene og andre byggverk tilknyttet jernbanenettet.

Fyrstasjonene

Ved siden av Japan, Frankrike og England er Norge en «stormakt» når det gjelder fyrtårn og andre innretninger som skulle trygge ferdseilen til sjøs. Takket være den teknologiske utviklingen blir mange fyrstasjoner forlatt, og vi står igjen med fraflyttede bygninger og anlegg som representerer stolte tradisjoner i skipsfartshistorien. Som ansvarlig etat har Kystdirektoratet samarbeidet med Riksantikvaren om en verneplan. Fyrstasjonene blir nærmere omtalt i kapittelet om kulturminner knyttet til vannmiljø.

Forsvarets bygninger

Av forsvarsmessige hensyn har ikke Riksantikvaren noe register over Forsvarets bygninger. Forsvaret har ansvar for en betydelig bygningsmasse. Enkelte av anleggene har stor nasjonal

interesse, for eksempel Akershus festning i Oslo og Vardøhus lengst mot nord. Forsvaret har lange og gode tradisjoner med å ta vare på disse unike kulturminnene, og samarbeidet med kulturminneforvaltningen er for lengst etablert.

I forbindelse med reorganisering ble det satt i gang et prosjekt som tar sikte på å utarbeide en verneplan for Forsvarets bygninger. Ut fra verneplanen vil en ta stilling til hvilke bygninger og anlegg som eventuelt blir fredet.

Tall om bygninger

- Norge er det landet i verden som har flest tømmerhus fra middelalderen.
- Av 276 profane middelalderbygninger er 21 bygd i stein, resten er av tre. 85 % av dem er restaurert – de fleste på gårder.
- Istandsettingsbehovet for våre 28 stavkirker beløper seg til 74 millioner kroner. Alle er brannsikret. Kirkene er 800–100 år gamle. Opprinnelig var det ca 2000 av dem.
- Vi har 70 ruiner av klostre, befestningsanlegg og bygninger fra middelalderen. Istandsettingsbehovet er på 70 millioner kroner.
- Vi har 154 steinkirker fra middelalderen.
- 1256 anlegg, som består av til sammen 3078 enkeltbygninger fra nyere tid, er fredet, de fleste på gårder. Det kan være fredet flere bygninger på en gård. 145 prestegårder inngår i tallet. Ved ca 88 fredninger er området rundt bygningen tatt med i fredningen. 250 nye fredninger er under arbeid. Istandsettingsbehovet beløper seg til 271 millioner kroner, med et årlig vedlikeholdsbehov på 37 millioner kroner.
- Reparasjon og ombygging av kirker eldre enn 90 år krever behandling av Riksantikvaren. Vi har 1000 kirker av en slik alder i dag. 184 kirker fra før reformasjonen er automatisk fredet. Det er byggeforbud inntil 60 meter fra kirker i spredtbygde strøk.
- Siden 1992 er 42 kirker påtønt eller brannskadd.
- I Norge er det 54 eldre byer med til sammen 13 000 bygninger. Å brannsikre de 12 mest verdifulle vil koste 70 millioner kroner.
- Ca 1100 bygninger i statens eie er såkalt administrativt fredet. Verneplanen for fyrstasjonene har medført at 84 fyr og 5 tåkeklokker skal fredes. Det blir også laget verneplaner for bygninger og anlegg som forvaltes av NSB, Forsvaret og Telenor.
- 550 000 bygninger eldre enn år 1900 er registrert og kartfestet. De fleste ligger på gårder. Av dem er 200 000 «verneverdige».
- I 1850 var det 50 000 seteranlegg i Norge. I dag er det 2000, i Sverige bare 200.
- Nær 75 % av alle bygningsmaterialer er nå syntetiske. I år 1900 var 50 byggevarer i bruk, i dag er tilbudet 40 000.
- Det finnes 40 millioner norske fotografier som dokumenterer den nære fortid. 12 millioner av dem er i ferd med å gå tapt. 2,5 millioner har akutt behov for konservering.

De gamle fartøyene

Vernet av de gamle fartøyene blir behandlet i en egen artikkel om kulturminner tilknyttet vann. Men fordi de administrativt hører inn under bygningsvernet, skal vi ta med noen korte opplysninger her.

Med en lang historie som sjøfartsnasjon har vi mange fartøyer av forskjellige kategorier som ikke lenger er i bruk. Fartøyvernet omfatter fartøyer som holdes i flytende tilstand – ikke slike som er satt på land.

Fartøyene holdes ved like av eierne og entusiastiske mennesker som ivrer for denne delen av kulturarven. 150 eldre fartøyer, fra robåter til dampskip, har inngåtte fredningsavtaler og betraktes som berettiget til tilskudd.

Staten har eiendomsrett til skipsvrak eldre enn 100 år, i dag ca 800.

BYGGVERK FRA MIDDELALDEREN

En tidsepoke begynner og slutter aldri på bestemt tidspunkt – overgangene er alltid glidende. Noen ganger er det imidlertid nødvendig å fastsette «administrative» årstall. Her i landet regner vi år 1030, med Olav Haraldssons fall på Stiklestad, som begynnelsen på middelalderen. Reformasjonen i 1537 betegner slutten.

Disse årstallene har betydning for hvordan bygningsarven skal behandles, i og med at alle

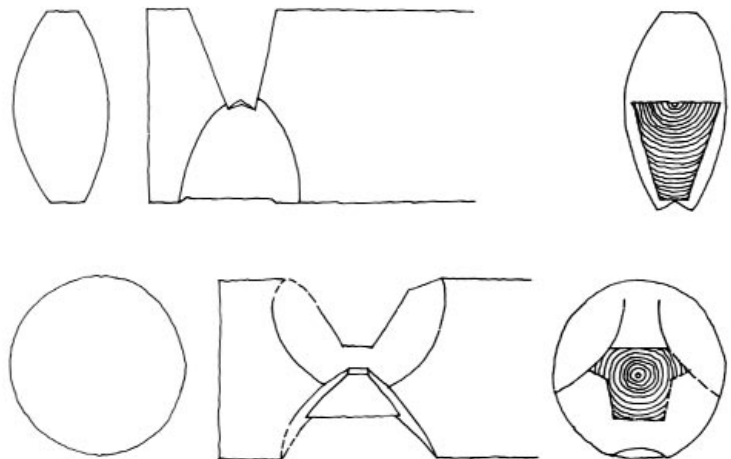
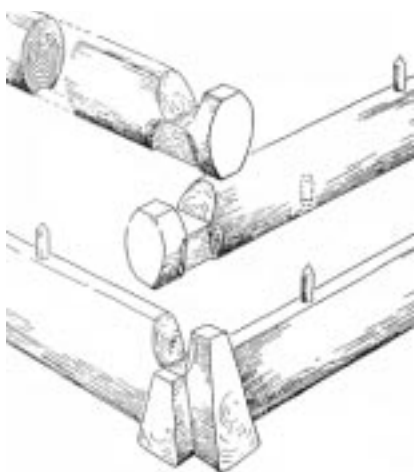
bygninger oppført før 1537 er automatisk fredet. Her blir det ikke noen diskusjon med eierne om hvorvidt de ønsker å få bygningen fredet – kulturminneloven gir klar beskjed.

Heldigvis er de aller fleste eierne av middelalderbygninger svært stolte av dem. Av slike bygninger er det flere kategorier. De viktigste er:

Kirker og klosterruiner

Fra middelalderen har vi fremdeles stående 28 stavkirker og 154 steinkirker. Stavkirkene står i en særstilling, som de siste eksemplene på en kirkearkitektur det ikke lenger finnes tilsvarende eksempler på i andre land. Men også steinkirkene er hver for seg klenodier. De eldste kirkene våre er fra 1100-tallet.

Innenfor dagens norske grenser hadde vi 27 klosteranlegg i middelalderen, fra Vestfold og Østfold i sør til Nord-Trøndelag i nord. Etter Olav Engelbrektssons flukt påskedag 1537 til delte Kristian II sine embetsmenn klostrenes overskytende inntekter som len. Hans makt-overtakelse, ledsaget av reformasjonsdekretene, markerer slutten for klostervesenet i Norge. Bygningene forfalt, og steinen ble brukt i andre byggverk. I mange tilfeller er sporene etter klosteranleggene forsvunnet og ligger under dagens bebyggelse og trafikkåre. De ruinene som fremdeles finnes, bevares som kulturminner.

Eksempler på ulike laftetyper. På tegningene til høyre ser vi øverst Finndalslaft som er den eldste laftetypen, fra før 1350. Raulandslaft (nederst) kom i bruk etter dette, og har vært benyttet i tømmerhus helt opp i vår egen tid. Tegningen til venstre viser hvordan stokkene ligger over hverandre i tømring med Finndalslaft. Fra Fortidsvern nr 2/1988. Illustrasjon: Arne Berg.

Profane bygninger

I tillegg til kirkene finnes også mange middelalderbygninger som har hatt forskjellig verdslig bruk. Vi har nevnt festningsanleggene. På gårdsbrukene rundt i landet står det fremdeles bygninger av anselig alder – de eldste fra så langt tilbake som 1200-tallet. Det kan være deler av bolighus som har vært utvidet og påbygd i senere tid. En stor gruppe består av stabbur som ikke har gjennomgått omfattende endringer. Til nå er det oppdaget 261 bygninger som helt eller delvis ble bygd i middelalderen.

Hvordan ser vi at en tømmerbygning er fra middelalderen? Det kan vi med stor sikkerhet lese ut fra måten husene ble bygd på. Novene – sammenføyningen mellom tømmerstokkene i hjørnene – er blitt forskjellig utformet opp gjennom årene etter bestemte mønstre, dør- og vindusinnsetting og andre detaljer kan også være med på å bestemme alderen. Til støtte for slike betraktninger brukes dendrokronologisk datering, eller årringsanalyse. (Dendrologi er læren om trær.) Ved å ta et snitt gjennom årringene i tømmerstokken og sammenligne snittet med årringsserier som går langt nok tilbake, kan en med sikkerhet si hvilket år tømmeret ble hogd, ofte til og med på hvilken årstid. For at det skal være mulig å foreta en nøyaktig datering, må det ytterste laget – den siste årringen – på tømmerstokken være bevart. Muligheten for å kunne datere trevirke på denne måten ligger i at tilveksten på stammen varierer i tykkelse fra år til år; flere års tørke eller kalde somrer gir seg utslag i mønstre som er sammenlignbare for alle trær i perioden.

Ved å bruke denne metoden har en for eksempel kunnet konstatere at trevirket til kortaket i Værnes kirke i Stjørdal ble hogd så tidlig som i 1140, mens takverket i skipet er hele femti år yngre. Det forteller at det må ha vært en langvarig stans i byggearbeidene – en interessant opplysning i kulturhistorisk sammenheng. Resultatet viser også at Værnes kirke er den eldste steinkirken i landet av de kirkene der det til nå

er foretatt slike målinger av trekonstruksjonene.

Riksantikvaren har i flere år arbeidet med et prosjekt som tar sikte på å sette alle middelalderbygningene av tre i en forsvarlig bygningsmessig stand. Mange av disse bygningene er ikke lenger i bruk, og det kan være tungt for eierne å holde dem ved like.

REGISTRERING AV BYGNINGER

Oversikter over kulturminnene med fullstendige opplysninger om dem er et viktig redskap i bevaringsarbeidet. Riksantikvaren fører registre over de fredede bygningene. Middelalderbygningene føres i et eget register. Landets kirker er også registrert. Ut over middelalderkirkene er bare et fåtall kirker fredet. For kirker eldre enn 90 år skal alle forslag til endringer, utvendig som innvendig, legges fram for kulturminneforvaltningen til godkjenning.

I samarbeid med Riksantikvaren har Statens kartverk utarbeidet et kart som viser beliggenheten for trebygningene fra middelalderen.

SEFRAK-registeret

I 1970-årene ble det satt i gang en landsomfattende registrering som tok sikte på å finne ut hvor mange bygninger vi har i landet, oppført mellom 1537 og 1900. I Nord-Troms og Finnmark, som mistet store deler av bygningsmassen under krigen, er bygninger opp til 1945 registrert. SEFRAK-registeret har fått navn etter Sekretariat for registrering av faste kulturminner i Norge. Dette registeret er et godt hjelpemiddel i det alminnelige kulturminnevernet, det vil si i arbeidet med verneverdige, men ikke fredede bygninger generelt. Når planer skal vurderes, kan en finne ut hvilke eldre bygninger som ligger i området, og en får konkrete opplysninger om hver enkelt. SEFRAK-registeret blir brukt av fylkeskommuner og kommuner i saksbehandling og planlegging.

Registeret er tilgjengelig på data (fra 1999). Opplysningene vil bli samordnet med Statens kartverks bygningsregister i det såkalte GAB-

registeret. (GAB står for Grunneiendom-, Adresse og Bygningsregisteret.) Resultatet blir et nasjonalt bygningsregister som gjør det mulig å systematisere informasjon omkring ulike typer kulturminner, geografisk utbredelse av en kulturminnetype og andre former for sammenstillinger som er nyttige.

Det arbeides også med å kople kulturminneregistre sammen med andre miljøregistre og samtidig kople dem opp mot geografisk informasjon (GIS = geografisk informasjonssystem). Det vil lette saksbehandlingen ytterligere og bli et nyttig verktøy i verne- og oversiktsplanlegging og konsekvensutredning ved større tiltak. Ved å ajourføre slike registre kan vi også «overvåke» det som skjer med kulturminnene over lengre tid, på samme måte som Direktoratet for naturforvaltning og Statens forurensningstilsyn overvåker naturen.

SEFRAK-registeret og kulturminneregistre kan danne grunnlag for det arbeidet skoleklasser gjør med kulturminnene. I samarbeid med kulturminneforvaltningen kan registrene bli utgangspunkt for «oppdagelsesreiser» i lokalmiljøet, der oppgaven er å se om kart og terreng fremdeles stemmer.

VIRKEMIDLER

For å sikre kulturminnene, både de som er fredet, og de generelt verneverdige, har vi flere virkemidler:

- Både Riksantikvaren, fylkeskommunene og kommunene har til oppgave å passe på at ikke kulturminner og kulturmiljøer blir ødelagt eller forsvinner under planlegging av nye byggetiltak eller ved inngrep. Riksantikvaren og fylkeskommunenes arbeidsredskap er kulturminneloven, mens kommunene har sitt i plan- og bygningsloven.
- Når det gjelder bevaringen av en enkelt bygning eller et bygningsanlegg, er det svært viktig å kunne gi økonomisk støtte. Slik støtte virker ikke bare oppmuntrende, men fører ofte til at det kommer midler fra annet hold også. Dessverre tillater ikke budsjettene i kulturminnesektoren at en kan yte bistand i den utstrekning det er ønskelig.
- Fordi vedlikeholdet av fredede bygninger og verneverdige bygninger som oftest er overlatt til hver enkelt huseier, er det viktig at de får kunnskap om hvordan bygningene skal vedlikeholdes. Riksantikvarens løsbladserie

Restaurering og vedlikehold

For å opprettholde verdien av en bygning skal restaurering og vedlikehold utføres etter følgende retningslinjer:

- Mest mulig av alle deler av bygningen skal bevares. Inngrep ved vedlikehold og restaurering må være så små som mulig.
- Det er bedre å vedlikeholde framfor å reparere, og bedre å reparere enn å skifte ut.
- Det må brukes tradisjonelle materialer og metoder ved vedlikehold og reparasjon.
- Skjulte deler av bygningen – konstruksjonen – er like viktige å ta vare på som de synlige.
- Hvis en må endre, er det bedre å føye noe til enn å fjerne opprinnelige eller gamle deler.
- Tidligere ombygginger og endringer av en bygning forteller bygningens historie og er viktige å bevare.

Riksantikvarens informasjon om kulturminner gir gode råd til huseiere om vedlikehold og materialbruk.

- Håndverkere som behersker eldre teknikker og produksjonsmetoder, er mangelvare. Utdanning av håndverkere står derfor sentralt. Håndverkeren er ikke alltid en huseiers beste rådgiver; det er enklere å foreslå utskifting enn utbedring. Dette har ofte med holdninger å gjøre – det som noen ser som

særlig verdifullt, betrakter andre som containerfyll.

- Vilje til bevaring har alltid med holdninger å gjøre. Kunnskapsformidling og holdnings- skapende virksomhet er viktig – overfor huseiere, håndverkere, planleggere og andre som kommer i kontakt med kulturminnene eller skal ta beslutninger som angår dem. Og ikke minst i skolen.

